

SZEMLE

AZ „EGYENSÚLY” A PSZICHOLÓGIÁBAN

BALOGH TIBOR

A pszichológia filozófiához konkludáló problémáit fogalmaztatta meg recenzenssel *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései* címmel az Akadémiai Kiadónál 1979-ben megjelentetett kötet. Bemutatása előtt azon asszociációkról adunk számot, melyekre e kötet tanulmányai készítették.

Pszichológusok saját tudományuk korlátozását, felülvizsgálatát gyanítva gyakran intoleránsak olyankor, amikor filozófusok a lélektanról beszélnek – kijelentéseiket, ítéleteiket beavatkozásként aposztrofálhatják a pszichológusok: sokszor nyíltan visszautasítva, elhárítva a filozófusok „illetéktelen” beszédét.

Freud fiktív előadásainak egyikén – XXXV. „előadásán” – szintetizáló deklarációban fejtette ki a pszichoanalízis és a világnézet viszonyának sajátosságait. Kiinduló kérdése az volt: vezethet-e, s ha igen, milyen világnézethez a pszichoanalízis. A felelethez mindenekelőtt a *világnézet* fogalmát definiálta Freud, mondván: „a világnézet egy intellektuális konstrukció, mely létünk minden problémáját egy fölérendelt feltevésből kiindulva egységesen oldja meg, melyben ennek folytatán semmiféle kérdés nem marad válasz nélkül, és minden, ami igényt tarthat érdeklődésünkre, megtalálja a maga helyét. . . Egy ilyenben való hit birtokában biztonságban érezhetjük magunkat, tudhatjuk mire kell törekednünk, hogyan használjuk fel legcélszerűbben érzelmeinket és érdeklődésünket.” (Sigmund Freud: *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, Bécs: 1932 – Magyarul: *A lélekelemzés legújabb eredményei*, Debrecen: Ampelos könyvek I., 1943.)

Freud felfogásában a pszichoanalízis (amely a lélektan egyik ága, szaktudomány) nem vindikálhatja magának a külön világnézet kialakításának jogát – „csatlakoznia kell a tudományos világnézethez”. A tudományos világnézet behatóan felülvizsgált megfigyelések intellektuális feldol-

gozását nevezi meg a világ megismerésének egyedüli forrásaként, az *intuíciót*, a *sugallatot* és a *sejtést* (a pszichoanalízishez hasonlóan) mint vágyteljesülést elutasítva. Freud szerint a tudományos világnézethez és a pszichoanalízishez egyaránt el kell utasítaniuk az illúziókat, hiszen a tudásra törekcsenek. (A *filozófiában* persze – állítja Freud – valaha nagy teljesítményeket indukálhatott az intuíció és a megsejtés, nagy teljesítményekre ösztönözhettek az illúziók.) Freud le választja a tudományokról a filozófiát, egyszerűs mind el választja a tudományos világnézettől is, noha megjegyzi: a filozófia nem minden vonatkozásban áll ellentétben a tudománnyal (képes ahhoz hasonlóan viselkedni), általában módszerei is hasonlatosak hozzá.

A filozófia *illúziójára* legvilágosabban az utal: az intuícióból származtatja a megismerést, a tudást. Freud úgy gondolja: tudománnyal ellentétben álló világnézethez implikálnak a filozófiai rendszerek; ezek életrehívói világméretű kifermálásakor mintegy elfordultak a világtól, magukra hagyatkozva pusztán visszatükrözték azt saját agyukban. Két filozófiai rendszer reprezentálja Freudnál az említett „deformitást”; a második – s ezt kell Freud intencióihoz ragaszkodva komolyabban vennünk – *Marx* rendszere. Nem érzi magát eléggé szakértőnek Freud *Marx* rendszerének bírálatahoz, de lényegesnek gondolva a kritikát mégis vállalkozik rá. Azt állítja: „A marxizmus ereje nem a történelemből alkotott felfogásában és a jövőnek ennek alapján való megjósolásában rejlik, hanem abban, hogy éles elmével rámutatott arra a kényszerítő befolyásra, amit az emberek gazdasági viszonyai gyakorolnak intellektuális, etikai és művészeti magatartására.”

Ugyanakkor a marxista filozófia legfőbb fogatékossága (Freud felfogásában) az, hogy művelői állítása szerint az ember társadalmi magatartását egyedül gazdasági okok determinálják. Freud azt hiszi: „Ha valakinek sikerülne részletei-

ben is kimutatni, hogy ezen különböző tényezők, az általános emberi ösztönöket, ennek faji változatai és kulturális átalakulásai, a társadalmi berendezkedés, a foglalkozás, a kereseti lehetőségek mellett, hogyan viselkednek, hogyan gátolják és fokozzák egymást, mondom, ha valaki képes lenne erre, az illető a marxizmus számára olyan kiegészítést adna, melynek segítségével az igazi társadalomtudománnyá válhatna.”

Freud szerint a tudományos világnézet felülvizsgálhatja a pszichoanalízis (a pszichológia) tételeit – megítélheti konzisztens, illetve nem-konzisztens jellegüket. Nem cselekedheti azonban ugyanezt a filozófia. A XXXV. előadását író Freud Marx rendszere számára nem kínálja fel a tudományos világnézetnek megadott lehetőséget. Felkínálja viszont – a marxista filozófia legfőbb fogyatékosságát leküzdendő – a pszichológia segítségét. Azért is teheti ezt, mert véleménye szerint „szigorúan véve csak két tudomány létezik, lélektan, valamint tiszta és alkalmazott természet-tudomány”.

Freud bemutatott felfogásában a tudományos világnézet és a pszichoanalízis (pszichológia) az ismeretszerzés azonos természetű, megegyező logikája alapján hozhatók vonatkozásba: ezen az alapon *a világnézet elvetheti a pszichológia számára idegennek bizonyuló tételeit.*

Piaget életművében is előkerül (*Sagesse et illusions de la philosophie*, Párizs: P. U. F., 1968. című kötetében a legszisztematikusabban) a pszichológia–filozófia viszonyának problematikája. A filozófia és a pszichológia látszólag közel van egymáshoz Piaget-nél; a közelséget szóhasználatával „szuggerálja”: a „filozófiai pszichológia” fogalommal. A közelség azonban látszat – magyarázza Piaget –, a filozófiai pszichológia művelői hiszik és hirdetik; valójában a *filozófiai* pszichológia és a *tudományos* pszichológia világa két külön világ. Mindkettő együtt halad, illetve haladhat nagy metafizikai rendszerekkel, csak hogy a tudományos pszichológia az együttthaladás helyességéről szuverén módon meggyőződhet, a kísérletek ellenőrző eszközével kontrollálhatja magát. A pszichológiai tények (bármely tudományos tényhez hasonlóan) tartalmazzák a kutató válaszát az általa feltett kérdésre, a válaszhoz szükséges kísérletek „leolvasását”, s végül azon interpretációt, mely – esetleg rejtetten – megtalálható a kísérlet „leolvasásában” és a válasz megértési módjában.

A filozófia és a tudományos pszichológia döntő megkülönböztető kritériuma – a pszichológiai (tudományos) tény iménti jellemzésével összefü-

gésben – Piaget szerint az, hogy a filozófiai pszichológia minden ellenőrzés nélkül a tiszta introspekciót részesíti előnyben; az önmegfigyelés annál korlátozottabban nyer alkalmazást a tudományos pszichológiában. Még jobban poentírozva a különbséget: a tudományos pszichológiát ellenőrző adatai *objektivitáshoz* juttatják; a filozófiai pszichológiát viszont átvehetetlen (mert bizonyítani meg sem próbált) gondolatai, problémafelvései jellemzik.

Freudnál a filozófia *magára-hagyatkozó, intuitív*; Piaget esetében a filozófiai pszichológiát az *intuíciónak, a lényegnek és a jelentés preferálásának*, az ellenőrzés nélküli tiszta és kizárólagos *introspektív módszer* alkalmazása jellemzi. Az intuíciónak és az introspekciónak (itt: magára-hagyatkozásnak) át nem vehető gondolatokat, problémafelvételeket eredményez.

Anélkül, hogy jelen alkalommal megkísérelnénk behatóan opponálni Freud és Piagetekben vázolt felfogását, pusztán arra hívjuk fel a figyelmet: tipikusnak érezzük a pszichológusi aspektusból a filozófiával, a filozófiai pszichológiával szemben előterjesztett ellenszenvet. Ez az ellenszenv talán azért igazán zavaró, mivel éppen az illusztris pszichológiai rendszerek konkludálnak olyan szisztematikusan kidolgozott ember-képhez, melyre reflektálnia kell a filozófiának.

*

A pszichológia filozófiához konkludáló kérdései feltehetőek a bevezetőnkben említett kötet apropóján. E kötet három részre tagolja a publikált tanulmányokat – I. Az attitűd fogalma, az attitűdkutatás tárgya és módszerei. II. Az attitűd és a kognitív folyamatok. III. Attitűd és viselkedés, az attitűd tanulása.

A kötet szerkesztői, bevezetőjének írói (*Hálás, Hunyady, Marton*) az általuk kiválasztott külföldi szerzők szerepét, jelentőségét is érzékeltetendő a pszichológia *attitűd* iránti megújuló érdeklődését azzal magyarázzák: a megújuló érdeklődés (eredményessége esetén) az emberi magatartás, a cselekedetek megismeréséhez-kiszámitásához vezethet. Az attitűdvizsgálatok várhatóan „hozzájárulnak a társadalmi tudat viszonyainak megismeréséhez, és ilyen módon kielégítik a társadalmi gyakorlat bizonyos igényeit”. . . . „Az értékelő állásfoglalás és az ebben kifejezésre jutó értékek ismerete a társadalmi *valóság megismerésének és tudatos alakításának* (a politikai gyakorlatlól a felnövekvő nemzedékek pedagógiai for-

máláság) egyik alapvető tényezője. A szociális attitűdök kutatása ugyanakkor aligha tud egyszerre empirikus választ adni a filozófia elméleti szintjén megfogalmazott, illetőleg a politikai és pedagógiai gyakorlatból adódó aktuális kérdésfeltevésekre. Mégis előfeltétele annak, hogy a társadalmi valóság kutatása az itt megragadott tudati jelenségek magyarázatát keresse, sokrétű összefüggéseit is feltárja, és alakításához ezáltal mind rövidebb, mind hosszabb távon hozzájáruljon.” (23., 23–24.) Az attitűd és a viselkedés közötti kapcsolatot jellemző kutatások ember-képet körvonalaznak; ez az ember-kép sajátosan változó, áttűnési elyok mintegy szellemképként hathatnak ránk – a szélsőségesen *diszpozícióstól* a szélsőséges: *konkrét helyzetet* piederstálra állítóig sorolhatjuk a kutatások emberképeit. A kötet bevezetőjének zárógondolata a *diszpozíció* kontra *konkrét helyzet* kérdésre reflektál: „A viselkedés valójában helyzetspecifikus, de az emberek nem utolsósorban attitűdjeik nyomására elősegítik, hogy ismételten a nekik megfelelőbb helyzetekben, a rájuk jellemző szociális környezetbe kerüljenek, illetve lehetőség szerint elkerüljék azt, amit diszpozíciójuk szerint idegennek érznek.” (34.)

Bemutatásunk a kötet II. fejezetére koncentráll, e fejezet tanulmányainak alapelvéként az *egyensúly keresését-jellemzését* nevezük meg.

Klein szerint a személyiségelemletek érvényesége attól függ: részletekbe menő pontossággal, eredményesen tudják-e megmagyarázni a személyek közötti különbségeket. E cél elérését szolgálhatná, ha rendszerezni tudnánk az észlelés egyedi vonásait, eltérő jellegzetességeit. Megnehezíti az individuális eltérések feltárását az a hagyományos megközelítés, mely valóság-értékelésünkről, valóságon történő úrrálevésünkről úgy számol be, mint egokontroll-komplexumról – alkotóelemeit a személy által konstruált egyeztető megoldásokban, *egyensúlyi mechanizmusokban* tettenérve. Az adaptációs elméletek a percepciónak segítő szerepet szánnak: értelmezésükben a percepció közreműködik a feszültség feloldásában, a külső–belső egyensúlyi állapot kialakításában. A kontroll-elvek, az egyensúlyi mechanizmusok a percepcióban, a percepció révén manifesztálódnak.

Klein el akarja kerülni a fizikai modellekhez történő túlzásba vitt kötődést, mellőzni óhajlja a horizontális megközelítésű kémiai egyensúly fantomját; nem tartja az egyensúlyt rögzített, elkerülhetetlen állapotnak, olyanak, melyhez a személyiség mindig visszatér, melyhez minden személyiség egyformán jut vissza. „Az ’állandó álla-

pot’ formáját a személy által alkalmazott feszültségcsökkentés preferált és állandósult módjai határozzák meg. Ami az egyik embernek ’egyensúly’, az a másiknak kényelmetlen állapot. Ez alapvető adottság és ebből kell kiindulnunk.” (153.)

Klein célja: megkeresni a perceptuális struktúra spontán megnyilvánulásait, melyek által a személy helyreállítja eredeti egyensúlyi státuszát, s ezáltal eljutni a lényegi kontrollhoz. Klein kulcselvé az átfogó, a percepció mellett más területeken is megnyilvánuló kontrollal: az *attitűd* [’genotipikus kontrollal, amely specifikus tartalomhoz nem kötött, sajátos konfliktusokkal vagy stresszekkel nem szükségszerűen függ össze, és megfelelői vannak a kognitív viselkedés összes formáiban” (154.)].

A kiegyensúlyozatlanságok feloldásait Klein szerint szimplifikálóan, jelzesszerűen úgy képzelhetjük el, hogy a „*kiegyenlítés*” és „*kiélelés*” kontinuumon helyezkednek el. (A „*kiélelés*” attitűd az apró részletek, árnyalatok, különbségek iránti túlérzékenységekben, a változások eltűlésében mutatkozik meg.) A „*kiegyenlítés*” és „*kiélelés*” egyaránt az egyensúlyi állapot megteremtéséhez vezet: az egyensúlyi állapot kialakításának a személy által választott elérésmódja.

Eltérő nagyságú négyzeteket exponálva megvizsgálta Klein, hogyan szerveződik–integrálódik a kísérleti alanyok nagyságfelfogása. A szituáció formális szempontjaira volt kíváncsi; a fokozatos növekedés sorrendjét betartva helyettesítette az eredeti alakzatokat egyre nagyobbakkal. Tapasztalatai szerint a helyettesítés regisztrálására képtelenek kiegyenlitenek, az egyformaság stabilitásához tapadnak; a helyettesítést regisztrálók viszont éberek, érzékenyek a változás felfogása iránt. A kiegyenlítőkre a „befelé irányulás” dominanciája, a kiélezőkre a „kifelé” illetve „befelé irányulás” megoszlása jellemző. A szerző megkockáztatja: „Nem elképzelhetetlen, hogy amit mi mint kiegyenlítő attitűdöt figyelünk meg, az a kérgi területen diszkriminatív történésformát foglal magába.” (163.)

A látszatmozgás mozgásélménye elől elzárkókoztat „formakötöttnek”, a mozgásélményt elfogadókat, átélőket pedig „formalabilisaknak” kategorizálta Klein. A „formakötött” csoportja homogén: a két/többértelműséggel szembeni intolerancia, extrém esetekben pedig a merev pedantéria, a kényszeresség jellemzi e csoport individuumait. A „formalabilisek” egy része rugalmas – más része olyannyira szabadon projiciál, hogy elhanyagolja a valóságot. Fontos prob-

lémának tartja Klein azt a konfliktust, mely a szélsőségesen „formakötötteket” kíséri életútjukon: hogyan alkalmazkodnak ők? További vizsgálati feladat annak eldöntése is, hogy a homloklebeny sérülése minden esetben „formakötöttséghez” vezet-e.

A fiziognómiai élmények egyéni eltéréseit kutatva Klein feltételezi: lobotomizált (lobotómia: a homloklebeny rostjainak átmetszése) személyek fiziognómiai észlelésükkor eltávolodnak a konvencióktól,

Klein úgy véli: attitűd-értelmezése tartalmaz bizonyos implikációkat az *elhárítás* pszichoanalitikus fogalmát illetően. Az implikációt az a meg lehetőségen általános szintű elhárítási elképzelés engedi meg, mely szerint az elhárítás a feszültségcsökkentés sajátos módja. Klein szerint „a klinikai kutatásban zsákutcába vezetett az a túlzó törekvés, hogy a differenciáldiagnózis kialakítása során összefüggésbe hozzanak minden lehetséges adatot anélkül, hogy magával a *folyamattal* és funkcionális specifikásával törődtek volna, anélkül, hogy birtokukba lett volna a teljes működésről egy olyan modell, amely az összefüggéseket az egyed törvényeinek alapjává tenné”. (172.)

Tanulmánya befejező részében leírásának hiányosságairól számol be a szerző. Az eddigiek nem tárják fel a személyiség különböző attitűdjei között fennálló viszonyokat, az egokontroll-*rendszerből* pusztán a perceptuális attitűd (az alkalmazkodás egy fajtája) természetét jellemzik; ideális lenne ugyanakkor a perceptuális attitűdök újradefiniálása – ehhez „a legalkalmasabb modellek az észlelő olyan 'vertikális' sémája látszik, amely az önszabályozásban 'nyílt rendszer' sajátosságaival rendelkezik”. (173.) Kérdés az is, hogy mi készíti valamely attitűd előnyben részesítésére, mi determinálja pl. az elhárítási mechanizmus, illetve a neurózis „választását”. Valószínűleg túl keveset mondunk azzal is, miszerint az egoműködés esszenciája a valóság ellenőrzése és uralása. Végülis: a percepció koherens jellege a személyiség állandóságára utal, „a percepció egyben a személyiség”. (174.)

Fraisse szerint az attitűdöt a perceptuális aktivitás orientációjával jellemezhetjük. A percepciót túlnyomóan az *inger* determinálja ugyan, ám más tényezők sajátos beállítódáshoz juttatva módosíthatják az inger adta meghatározást; e módosítások főbb típusai: a perceptív szelekció, a szenzibilizáció és a perceptív torzítások. Fraisse szerint a legegyszerűbb észlelés a szervezet válasza egy ingerre; a (perceptív) válasz „nemcsak a megfelelő válasz kiválasztásától, hanem inkább a disz-

kriminatív jegyek szelekciójától függ”. (181.) Nagyon lényeges funkciója a percepciónak az *identifikálás* vagy *kategorizálás*.

Fraisse egyik analógiás fejtegetésében írja: „Piaget szerint egy gondolati tevékenység olyan egyensúlyi állapot, amely előző sémákra gondolás és azoknak aktuális szituációra való alkalmazási folyamata között asszimilációs úton létrejön. A percepció analóg folyamat lehetne, amelyben a perceptív sémák és az ingerlés egymással összhangban vannak. Ebből származhatna a percepció valódisága, vagyis relatív konformitása az objektív adottsággal.” (185.)

Fraisse feltételezi: az *attitűd*del magyarázhatjuk a perceptív sémák diszponibilitás tételét, az orientációs reakciót, melyet egy jel vált ki. Az attitűd a percepció aktivitás egyik fázisa, kondicionált orientációs reakció.

Back úgy véli az egyensúlyelméletek ideálizáló, leegyszerűsítő világgépükkel mintegy a jó és a rossz emberek külön-külön összetartó csoportjába osztják az individuumokat. Az *egyensúly elvét* kitüntető konzisztenciaelmélet lényegében azt állítja – a szervezetnek „csak erre az elvre és minimális számú független adatra van szüksége ahhoz, hogy megértse a világot maga körül, s akkor a független ismeretek minimumát fogja preferálni”. (199.) Back szerint jó néhány egyensúlyelv visszavezethető a Gestalt-pszichológiához. Az egyensúlyelvek kifejtése meggyőzőbb mint az elv érvényességét alátámasztani igyekvő kísérletek. A kognitív egyensúly elérését pl. közvetlen, át nem élt szükséglet-kielégítés folyamatoként írják le, így nem csoda, hogy figyelmen kívül hagyják az említett szükséglet frusztrálódásának, illetve a szükséglet-kielégítés félbeszakadásának lehetőségét, problémáit.

Az egyensúlyelmélet egyik tipikus kísérletében a vizsgálati személyeknek nem-egyensúlyban levő elemeket exponálnak, arra kíváncsian: hogyan kísérelik meg a vizsgálati személyek kiegyensúlyozni a bemutatott elemeket.

Visszaautalva a tökéletes egyensúly triviális világgépére, Back felhívja a figyelmet az ellentétes tendencia egzisztenciájára – a *kreatív* viselkedés olyan viszonyulás, melynek folyamatában „az egyén tevékenysége megpróbálja fenntartani az egyensúlytalanság feltételét”. (202.)

Back szembeállítja az *élvezet*et a *gyönyörrel*. A feszültségcsökkentést *gyönyör* kíséri, míg *élvezet* esetén meghiúsul az egyensúly; s meghiúsulása nem frusztrál, sőt pozitív érzelmeket eredményez. A tudományokra, a művészetekre és a játékos tevékenységre tipikusan jellemző az egyensúly

meghiúsulása (egy különös *élvezet* átélése); disz-
krepanciák tartós, nem tömpított fenntartása,
egyensúlytalanságok termelése. [„A művészekről
azt mondhatjuk, hogy . . . nem az egyensúlytalan-
ságot küszöbölik ki, hanem újakat teremtenek.”
(203.)]

A konzisztencia, a kontroll funkciójával, az
egyensúlytalanság, a kreativitás szükségletével a
társadalomkutatóknak és a klinikai pszichológus-
nak egyaránt foglalkoznia kell – állítja Back. Az
előbbi megközelítést *Peckham* és *Koestler* feltevésével,
érvelésével, az utóbbit *Rimland* klinikai bi-
zonyítékaival példázza Back. *Peckham* véleménye-
szerint a társadalomnak törődnie kell változó lét-
feltételeivel; ehhez pedig éber állapotban kell tar-
tania a társadalom tagjait – a művészet terem-
tette káosz segítségével. A művészet szociális
funkciója ilymódon sajátos káosz kreálása. A ter-
vszerűen megformált zavar (káosz) létrehozását,
bevezetését várja a személyiség a művésztől.
[„Biológiailag az egyén számára éppen olyan
szükséges, hogy képes legyen problémákat létre-
hozni annak érdekében, hogy változásokat és új
feltételeket lásson, mint amilyen szükségszerű az,
hogy képes legyen megoldani az előforduló problé-
mákat.” (204.)] *Koestler* a *biszociáció* fogalmát
vezeti be, a *kreativitás* alapját vélné megnevezni
e fogalommal, mely a *humor*, a *művészet*, a *tu-
domány* fundamentuma. *Rimland* a csapongó
fantáziájú (autisztikus) gyermekek zavarát nem
emocionális, hanem kognitív zavarnak véli; defi-
niálásában az autisztikus gyermek nem tudja ta-
pasztalatait egységsíteni – integrálni, egyen-
súlyi–kiegyenlítő mechanizmusa nem (jól) funk-
cionál. Az autisztikus ellentéte a skizofréniás:
megszervezett, egyensúlyba hozott világáért azzal
fizet, hogy elveszíti kapcsolatát a valósággal
(melyet nem tud kiegyensúlyozni). Az integrációs
képesség fiziológiai alapja *Rimland* értelmezésé-
ben a központi idegrendszer retikulációs hál-
lózata; tehát a retikulációs hálózat állapota deter-
minálja a személyiség kognitív egyensúly iránti
igényét, szükségletét. „Ebben az értelemben az
egyensúly lényegi része az organizmus alaprend-
szerének. Valójában ez az a mód, ahogyan a szer-
vezet a világra reagál és megszervezi azt.” (204.)
Az autisztikus-skizofréniás véglet segíthet a „mű-
vészi” illetve a „rendszerző” típus ismertetője-
gyeinek leírásában – *Rimland* úgy gondolja, hogy
a „művészi” az autisztikus véglethez, a „rendsze-
rező” pedig a skizofréniás véglethez van köze-
lebb. Az egyensúly–egyensúlytalanság individuá-
lisan optimális szintje a személyiség központi
idegrendszere sajátos struktúrájának korrelátuma.

Back szerint az egyensúlynak fiziológias és
pszichikus megnyilvánulásai egyaránt vannak. A
kognitív egyensúly megtartása általában szükséges
a környezetében gazdaságosan funkcionáló szer-
vezet számára. Ugyanakkor az egyensúlytalanság
élvezetes lehet: a legpatologikusabb személyeket
kivéve a művészet és a játékos tevékenység általá-
nosan ismétlődő preferálása pozitív érzelem, igé-
nyelt élmény.

Berkowitz azt gondolja: a különböző konzis-
tenciaelméletekben kifejeződő drive-modell le-
egyszerűsíti és elhanyagolja az inkonzisztenciát,
annak specifikus formáit. Az attitűdbeli hasonlós-
ág és vonzódás jelenségét gyakran magyarázták
az egyensúlyelmélet terminusaival; azonos elkép-
zelésű emberek azonban azért is vonzhatják egy-
másat, mert ezáltal realizálják a szociális helyeslés
iránti vágyukat (s nem azért, mintha konziszten-
ciára vágnának). Másrészt a véleményeltérések
sem feltétlenül a kognitív kiegyensúlyozatlanság
révén, hanem esetleg a helytelenítés anticipációja
által válhatnak ki emocionális reakciót. *Berko-
witz* szerint „hiba lenne azt gondolni, hogy léte-
zik egy általános, örökké aktív törekvés a kogni-
tív egyensúly után”. (211.) A konvencionális
motivációs elméletek azt sugallják: a drive-kivál-
totta válasz „gőzt ereszt ki”, drive-csökkenést
eredményez. Nincs azonban meggyőző bizonyí-
ték arra vonatkozóan, hogy bármely inkonzisz-
tencia-kiváltotta válasz önmagában inkonzisz-
tencia–drive-redukciót eredményezne.

Zajonc megkülönbözteti az *egyensúly*, a
kongruitás és a *disszonancia* fogalmait. Felfogásá-
ban a (*kognitív*) *disszonancia* elmélete a legáltalá-
nosabb – valamennyi kognícióban a konziszten-
ciát keresi; az *egyensúly* (*a szimmetria*) koncepciója
egymáshoz történő viszonyulásban vizsgá-
lja a tárgyakra, személyekre vonatkozó
attitűdöket – vagy az individuум kognitív struk-
túráján belül, vagy pedig csoportrelációban; a
kongruitás elve a legszűkebb – érdeklődése arra
korlátozódik: miként befolyásolja az információ-
forrásokkal szembeni attitűdöket a tárgyakról,
személyekről szerzett információ.

Zajonc a konzisztencia paradox jellegét azzal
példázza, hogy szerinte a konzisztencia fogalma
az ember *racionálisát* ismerteti fel, a konzisz-
tencia elérése érdekében alkalmazott eszközök
viszont az ember *irracionalitását* látatják be. Kér-
déses, hogy a konzisztenciák „reálisak”-e, avagy
absztrakció, konceptualizáció termékei. A konzis-
ztenciát először *Heider* formalizálta. Formali-
zálásában személyek, személytelen entitások vi-
szonya vagy pozitív vagy negatív. Három entitás

kapcsolata kiegyensúlyozott, ha mindhárom entitás relációi pozitívak, illetve ha két relációja negatív, egy pozitív. Más viszonyulások kiegyensúlyozatlanoknak minősülnek – a kiegyensúlyozatlan állapot pedig feszültséget gerjeszt, az egyensúly helyreállítása érdekében munkálkodó erőket indukál. Cartwright és Harary gráfelméletileg formulázták Heideret: az egyensúly mértékét 0 és 1 között jelölték ki, korlátlan számú entitás közötti reláció modellálására érezve alkalmasnak koncepciójukat.

Zajonc szerint „az egyensúlyfogalom Cartwright–Harary-féle matematizálásának fontos empirikus és elméleti továbbfejlesztését kellene lehetővé tennie. Az a nehézség, hogy eddig tulajdonképpen nem történt komoly kísérleti próbálkozás az elmélet megcáfolására. Elképzelhető, hogy az elmélet által kiegyensúlyozatlannak definiált situációk között vannak olyanok, amelyek gyakorlatilag stabilak maradnak és nem idéznek elő az egyensúly irányába ható számottevő nyomást.” (222.) Zajonc ismertet néhány eredményt, melyek inkonzisztensek az egyensúlyelmélettel. Nem világos pl. az: két személynek egy harmadikhoz és egyiküknek a másikhoz való viszonyát érinti-e kettejük együttműködése/versengése. Továbbá módosító jellegzetessége az a tény, hogy a modell két tagja azonos okból és intenzitással vonzódik a harmadikhoz, a modellt egészéssé tevő taghoz – vagy esetleg vonzódásuk oka és intenzitása eltérő.

Az Osgood és Tannenbaum megfogalmazta kongruitás elve az egyensúly alelete. Az attitűdváltozás irányát megjósolva a két említett szerző feltételezi a maximális egyszerűség iránti vonzalmat, azt, hogy az ítéletalkotás a maximális egyszerűsége tör, többek között attól inspirálva: az azonosság kevésbé bonyolult a finom eltérések megkülönböztetésénél. Zajonc úgy véli: a kongruitás elve kifinomultabb méréseket tesz lehetővé annál, mint amit az egyensúlyelmélet dichotóm attitűdjei megengednek.

Festinger kognitív disszonanciaelméletét támasztja alá a legtöbb adat; ésszerű előfeltevésekből nem-triviális és nem-nyilvánvaló konzekvenciákhoz jut a kognitív disszonanciaelmélet, kisszámú előfeltevéssel az empirikus ismeretek széles körét rendezi-integrálja. Festinger elméletének lényege: a tudás két eleme közötti viszony disszonáns, amennyiben (kizárólag e két elemet tekintve) az egyik tudáselem következménye elentétes a másik tudáselem következményével. A disszonancia kényelmetlen pszichikus tulajdonság, ezért a személyiség nemcsak hogy mérsé-

kelni óhajtja, hanem kerüli is azokat a situációkat, információkat, melyek disszonanciához vezethetik vagy fokozhatják disszonanciáját.

Zajonc szerint jóllehet a konzisztenciaelméletek nagy mennyiségű ismeretet szerveznek meg, vannak kivételek a konzisztencia, az egyensúly alól. Zajonc említi néhányat ezen kivételek közül, mindazonáltal optimista a jövőt illetően: „A konzisztenciaelveket csak egy olyan elmélet pótolhatja, amely magyarázatot ad mindazokra az adatokra, amelyekre most a konzisztenciaelvek magyarázatot adnak, továbbá mindazokra a jelenségekre, amelyek az elvek alól kivételt képeznek és mindazokra a jelenségekre, amelyeket ezeknek az elveknek figyelembe kellene venniük, de nem vesznek figyelembe. Csak idő kérdése, hogy ez az elmélet megszülessen.” (231.)

Cartwright és Harary az egyensúlyt gráfelméleti fogalmakkal definiálva Heider elméletének bizonyos kétértelműségét vélik kiiktatni, s az egyensúly fogalmának alkalmazását az empirikus helyzetek széles körére adaptálni. Bevezették az „egyensúly mértéke” fogalmát, lehetővé téve az egyensúly-probléma statisztikai és valószínűségi terminusokkal történő leírását. Cartwright és Harary szerint: „Noha Heider elmélete eredetileg csak az egyén kognitív struktúrára vonatkozik, javaslatunk az egyensúly meghatározására általában sok különböző alakzat: kommunikációs hálózatok, hatalomrendszerek, szociometrikus struktúrák, orientációs rendszerek vagy talán neurális hálózatok leírásában használható. Csak a jövőbeli kutatás határozhatja meg, vajon az egyensúlyelméletek mindezekre az alakzatokra helytállóak-e.” (252.)

*

Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései című kötet II. fejezetének az egyensúly keresése-jellemzése domináns problémája. A kötet bevezetőjének írói a konzisztenciatörekvések lényegét így summázzák: különböző objektumokat eltérően értékelve az értékelésbeli differencia feszültségeket kelt a személyiségben, az értékelés, s az értékek összehangolására inspirálva. Az azonnali konzisztencia kialakításra-törekvés a mindennapi gondolkodást jellemzi, s nem jellemzi a tudományos megismerést, annak tárgyyszerű logikáját. Az alaklélektani hagyományokhoz kötődő Heider nagyhatású egyensúlyelméletéről azt állítják: a rendelkezésre álló tapasztalati anyag „mindenekelőtt a társas kapcsolatok felfogására nézve

igazolta az egyensúlytendencia érvényesülését, s kevésbé meggyőzően bizonyította annak hatását a társas kapcsolatok tényleges szerveződésekben”. (26.)

A bemutatni szándékozott tanulmányok eltérő koncepciók eredményei. Úgy gondoljuk, hogy Cartwright és Harary a leginkább formális szemléletűek: Heider elméletét igyekeznek extrapolálni, gráfelméleti fogalmakat, statisztikai és valószínűségi terminusokat bevezetve a leírásokba.

Fraisse analógiás, Piaget-re utaló fejtegetése (a gondolati tevékenység és a percepció mint egyensúlyi folyamat, egyensúlyi állapot apropóján) szintén az egyensúlyhoz konkludál.

[Piaget-nél az *egyensúly* persze nem pusztán a gondolkodásra, a gondolkodási műveletekre jellemző. Ahogyan erre Kiss is felhívja a figyelmet: Piaget *egyensúlya* egyszerre szilárd és mozgékony, aktív, determinatív jegye a kompenzáció. A lelki, az erkölcsi, az értelmi egyensúly megőrzése igen nehéz – bármely struktúra egyensúlyát a személyiség aktivitásával óvja meg, zavaró mozzanatokkal külső kompenzációkat szembeállítva. Piaget az *egyensúly* folyamatait kibernetikai metodikával szemlélteti, a visszacsatolás proceszusának jellemzésével (ön szabályozó rendszerek visszacsatolással igazodnak a normákhoz.) Fraisse tehát egy fokkal kevésbé formális – az előbb említett szerzőpárral egybevetve –, hiszen ha kitünteteti is az egyensúlyt, olyan folyamat eredményeként mutatja be, melyben ellentéte is megjelenik: az egyensúlytalanság.

Zajonc ezt az ellentétességet talán még határozottabban hangsúlyozza. Ő az *egyensúly*, a *kongruitás* és a *kognitív disszonancia* fogalmainak definiálása, összehasonlítása során a *kognitív disszonancia* disszonanciacsökkentő koncepcióját tartja a legkonzekvensebbnek. Ambivalens tudáselemek heterogenitásukat homogenitásra váltva redukálódnak, az egyműsítések azonban maguk is elengedhetetlenül feltételezik a tudáselemek egyensúlytalanságát; ha kerülni igyekszik is a személyiség a disszonanciákat, úgy tűnik nem mindig preferálhatja ab ovo a konzonanciát. Másrészt Zajonc tanulmánya konklúziójában érzékelteti a konzisztenciaelméletek elégtelenségét.

Berkowitz szintén elégedetlen a különböző konzisztenciaelméletekkel. Szimplifikálóaknak tetszenek számára az említett elméletekben megjelenő drive-modellek azért, mert eltekintenek az inkonzisztenciáktól.

Az egyensúly kizárólagosságának állításától, a konzisztenciaelméletek elégtelenségén való medi-

tálástól eltávolodva talán Klein és Back jut legtovább. Klein olyan koncepciót alkot, mely az egyensúlyi mechanizmust kizárólagos státuszúnak minősíti ugyan, ám e státusz kizárólagosságának deklarálásakor disztinkciót alkalmaz: a „kiegyenlítés”-sel és „kielelés”-sel, az önszabályozó, nyílt rendszer jellegnek az általa optimálisnak mondott modellben történő applikálásával.

Back pedig vázolja a *nem egyensúlyi* tendencia tipikus manifesztálódásait is, a *kreatív* viselkedést a következőképpen definiálva: az egyén tevékenységével megpróbálja fenntartani az egyensúlytalanság feltételeit. Back szerint e törekvést *élevezet* kíséri, tipikus megnyilvánulási formái és területei a művészet, a tudomány és a játékos tevékenység (mint specifikusan diszkrepanciákat konzerváló objektívációk, tevékenységformák).

Véleményünk szerint Back igen lényeges kérdésre irányítja figyelmünket a *kreativitás és az egyensúlytalanság (diszkrepancia)* összekapcsolásával. A filogenetikai fejlődés sajátosságaira is figyelő vizsgálódások némelyikében megfogalmazódnak hasonló felismerések – *Kulcsár* pl. megkockáztatja azt az állítást: „a divergencia gyermeki, viselkedési manifesztációiból alakulhat – interorizáció útján – a felnőttkori kreativitás”. (Vö.: *Az alkotó gondolkodás kutatási problémái*, (Szerk.: Salamon Jenő), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.)

Back tanulmányának nyílt szimpátiával történt jellemzésén, értékelésén túl saját egyensúly-felfogásunkat jelzésszerűen előterjesztendő Zajonctól idézünk: „Ha a döntéseket szükségképpen disszonancia követi, és ha a természet irtózik a disszonanciától, akkor miért születnek egyáltalán döntések? Igaz ugyan, hogy normális körülmények között a nagy disszonanciát okozó döntéseket csak nehezen, lassan hozzuk meg, de mégis csak meghozzuk. S az is igaz, hogy az emberi természet nem irtózik a disszonanciától abszolút értelemben.” (231.)

Szükségesnek gondoljuk az *entropikus* és az *információs* egyensúly megkülönböztetését. Az entropikus egyensúlyi helyzetek „szélsőségesek”, maximálisan rendezett, illetve maximálisan rendezetlen helyzetek – az információs egyensúlyi helyzet pedig „közep”. Az entrópiát *faktuális*, az információt *konceptuális* konnotációval vezetjük be; az *entropikus egyensúly* a jelenségeket, cselekvéseket, a magatartást, viselkedést jellemezheti, míg az *információs egyensúly* minősítéssel a fogalmakat, tételeket, állításokat illelhetjük. Az „információs egyensúly” „entropikus egyensúly-

talanság”-ot jelent, az *entropikus egyensúlyi szituációkat* pedig *információs egyensúlytalansági szituációkként* értelmezhetjük.

Zajonc konfliktusához, a disszonanciát eredményező döntésekhez visszatérve *Vigotszkij* egyik fejtegetésére utalunk. E fejtegetésében *Vigotszkij* a „Buridán szamara szituációt” interpretálja. Az ismert anekdota szerint Buridán számára nem tudott választani a tőle egyenlő távolságra ellentétes oldalon levő szénakötegek között, mivel a rá ható motívumok ellentétes irányba, ám egymást kiegyenlítő inspirálták. Hezitálása éhhalálhoz juttatta. *Vigotszkij* szerint emberre adaptálva a valóságban nem található ilyen „ideális szituáció” (amikor is kizárólag ellentétes és pontosan egyenlő intenzitású *ingerek* – egyszersmind *gátlások* – érnék a személyiséget), többé-kevésbé hasonló helyzet azonban előfordulhat. Az ember ilyenkor „feloldja” a szituációt: új (valamely adott ingert érdemlegesen megerősítő) ingert keres, vagy valamely, a szituáció szempontjából ténylegesen irreleváns (mert közömbös) entitást jelentéssel ruház fel, a döntéshozatal érdekében. Az utóbbi esetet jellemezve *Vigotszkij* többek között ezt írja: „Az elmaradott kultúrában felnőtt emberek viselkedésében óriási szerepet játszik a sorshúzás. A kutatók elbeszélése szerint sok primitív törzs van, amelyek nehéz helyzetekben sorsolás nélkül egyetlen fontos döntést sem hoznak. A motívumok harcában az eldobbott és meghatározott módon leeső csontok kiegészítő ingert képviselnek.” (Л. С. Выготский *Развитие высших психических функций*, Москва: Издательство Академии Педагогических Наук, 1960 – Magyarul: *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*, Budapest: Gondolat, 1971.)

Vigotszkij történeti-genetikai mentalitását elfogadva azt állítjuk – döntési konfliktusok megoldása az *információs egyensúly* (entropikus egyensúlytalanság) *felbontása következménye-*

ként: az információs egyensúlytalanságnak megfelelő *entropikus egyensúly eredményének* tulajdonítható.

A példaként felhozott döntés-konfliktus tanulságait extrapolálásra javasoljuk, mivel úgy gondoljuk, hogy kizárólagos vagy döntő szerepet tulajdonítva, tipikusnak, túlnyomónak kategorizálva meddő az egyensúly keresése–jellemzése. Lényegesebbnek és adekvátabbnak hisszük ennél pl. a Back említette, bizonyos extremitással bíró művészet, tudomány, játékos tevékenység – e tevékenységek objektivációinak, elsajátítási folyamatainak vizsgálatát az *entropikus és információs egyensúly/egyensúlytalanság* fogalmainak, jelenségeinek alkalmazásával, regisztrálásával.

Bevezetőnkhez visszatérve: Freudról és Piaget-ről tett megjegyzéseinket nem az motiválta, hogy Klein a pszichoanalízist általában, s Freud műveit konkrétan is hivatkozási alapként nevezi meg, forrásként használja, vagy hogy Fraisse Piaget sorait, felfogását idézi, veszi át. Ezek a kötődések is megvannak ugyan, ami miatt azonban lényegszerűbben ideillőnek reméljük imént említett megjegyzéseinket: az olyan problémák exponálása, melyek feladatot jelentenek a filozófia számára is. Freud és Piaget filozófia – filozófiai pszichológia visszaautásítása nincs jelen a megnevezett szerzők bemutatni szándékozott tanulmányaiban. Jelenven viszont e tanulmányokban a percepciónak, az emberi viszonyulásoknak tipologizálási, esszenciális jellemzési igénye, és ezáltal (szerintünk talán Klein, Back és Zajonc esetében) egy részszerűségében is markáns, karakterisztikus ember-kép konstruálásának lehetősége is.

S ha természetszerűleg nem lehet közömbös a pszichológia filozófiával szemben némelykor megnyilvánuló intoleranciája, nem lehet közömbös a nyílt intolerancia nélküli, *filozófiai konzekvenciával* is bíró lehetőségek konstatálása, megfontolása.

Az öngyilkosságban – vagy éppen a modern, ipari civilizáció pszichopatológiai szövevényében – az egész társadalmi totalitás, az egész aktuális emberi léthelyzet titkai vallanak önmagukról. Ez az oka annak, hogy pusztá leíró megközelítéssel alig lehet igazi és hiteles tudást felépíteni ezekről a jelenségekről. Kritikailag le kell leplezni az együttélés gyarló tabuit; evidensnek hitt értékeket, attitűdöket és életmódmintákat kell kérdéssé tenni ahhoz, hogy adekvát, megfelelő érzékenységgű szemléleti bázisra tehesünk szert.

A modern pszichológiában azonban szép számmal vannak olyan kezdemények, amelyek nem érik be a kritikai attitűd fentebbi mértékével, hanem bőven találnak számára tennivalót magában a pszichológiai gondolkodásban is. Egyfajta ideológia-kritikai számvetést követelnek a lélektantól: vizsgálja felül előítéleteit, társadalmi szerepét, látszatait. Ez a hozzáállás sok burkolt leintésben részesült a legutóbbi időkben is. Akik visszautasították, úgy érveltek, hogy abban a közegben, ahol a pszichológiai és szociológiai kulturáltság nívója alacsony, ott inkább ennek a gondolkodásmódnak a problémázgatás nélküli adaptálására van szükség, mint bíráló tépelődésekre. Utaltak arra, hogy azoknak, akik szívükön viselik a pszichológia (és a szociológia) „honosításának” ügyét, sokszor gyanakvó és értetlen közegben kell szemléletük elfogadtatásáért megküzdeniük, és ebben a helyzetben a nyílt önkritika az ellenfelek érveit erősítheti, tehát kerülendő. A belső kritika elhárításának ismert mechanizmusáról (az ún. militáns csoportta nyilvánítás eljárásáról) van tehát szó, amely a külső küzdelem ürügyén kívánja az önnön ellentmondásaival való szembesülést elkerülni.

Hódi Sándor most tárgyalandó könyvében is tanúságot tesz arról, hogy nem a – mégoly nemesnek látszó – hártások embere, hanem a gondolati szembesülésé. A konfrontációra való felkészültség lendületével, kompetenciájával és feszességével kalauzolja végig az olvasót az öngyilkosság-kutatás statisztikai elemzésein és jelenségtani leírásain, a munka első kettő, saját mondandói ügyében bevezetőnek tekinthető főfejezetében. A tudományos hagyomány sorravétele közben mindenütt biztos kézzel tapint rá az egyes

okfejtések gyengéire, fokozódó érzékenységet és elégedetlenséget keltve az olvasóban a pszichologizmus és szociologizmus néhol bosszantó leegyszerűsítései iránt.

A továbbiakban különös hangsúlyt kap az a szerep, melyet korunk szocio-kulturális valósága játszik a lét személyességének degradálódásában, ennek következtében az öngyilkosságok terjedésében. Hódi itt arra hívja fel a figyelmet, hogy az ipari civilizáció világában a szellemi kultúra az intézményesség létét igazolja, evidenciái ahhoz szabottak. Ha úgy tetszik: az intézmények működtetése szempontjából funkcionális, az alanyiség-személyesség megélése, kibontakoztatása, áttekinthetősége szempontjából diszfunkcionális kultúra, társadalmi tudat-kínálat válik jellemzővé. A személyes létét illetően csapdába szoruló ember ezt az egysíkúvá lett társadalmi tudat-kínálatot találja meg helyzetének értelmezésére, megragadására; ez a tudat pedig ehhez inadekvát: számára hamistudat. Értelmezési kísérletei során a csapda a jelen viszonyok között szűkebbre zárul. A társadalmi tudat a személyesség és intimitás tematikájában olyannyira inadekváttá lett, hogy „... az individuális élményvilágnak társadalmi hitelvesztése...” vált valósággá, „az ember személyes létében idegen lénnyé és eltagadott tartalommal vált az idézőjelben mondott közössége számára”, amint szerzőnk fogalmazza. A megnevezhetetlen, megfogalmazhatatlan veszélyek és szorongások pedig a maguk hamályos kontúrjával hatványozott hatalomra tehetnek szert az ember fölött.

Éles szemmel és újszerűen mutatja be a könyv azt a szukcesszív folyamatot, amely a pszichológiai értelemben szorító helyzetbe került ember belső és interperszonális válságának elmélyüléséhez vezet. Klasszikusnak nevezhető játékelméleti csapda-szituáció bontakozik ki. Az öngyilkosság potenciális áldozata, érezvén emberi kapcsolataik feltöredezésének, benső elmagányosodásuknak kezdetét, úgy próbálnak ezzel szembeszállni, hogy átértékelik referens normatívákat, igényesebb értékszpontokat építenek be személyiségükbe, és eme „minőségi értékjegyeiktől remélik a nyomasztó létformákból való szabadulásukat”. A környezet azonban ösztönösen ráérez arra, hogy az elmélyültebb értékorientáció fokozná a szembesülés és emocionális szint-vallás kockázatát és

*Fórum Könyvkiadó, Újvidék 1979.

az intim kötődési igényében már korábban is visszautasított személyt most még határozottabban igyekszik távol tartani magától. A következő lépésekben, kölcsönösen, mintegy felelgetve egymásnak ismétlik és mélyítik az egymással szembeni interakcióikat, miközben olyan interperszonális küzdelem („játzsma”) bontakozik ki, melynek kényszerpályáról egyre kevésbé lehet visszafordulni. Az értékek érvényességére apellálóznak – a könyv gondolatmenete szerint – végül is el kell buknia. Így fogalmaz: „S hogyan is volna menekülési lehetőség, amikor a személyes boldogulás érdekében annyi esetben kényszerül az ember az intézmények által fenntartott erkölcsi-etikai normarendszer megkerülésére.” Arra int, hogy az intézményesség, az érdekviszonyok és a velük szorosan összefonódott mindennapi pszichológiai realitás olyan vaskos valóságot jelentenek, amely megcsúfolja és eltíporja azokat, akik személyes létük talajvesztése idején azoknak az értékeknek érvényessége jegyében akartak szembefordulni e realitással, amelyeket ugyan maga hirdet, ám hipokrita módon aligha szán konfliktusaiban perdöntő szerepet nekik, inkább reprezentációs célokat szolgálnak.

Hódi Sándor végső következtetései szerint az öngyilkosságok igazi háttere a történelmi-társadalmi fejlődés jelenkorának abszurd léthelyzete. A szuicídiumok a kultúra rejtett, elemi szintű dezorganizációjának, bomlásának indikátorai. A pozitivista hangoltságú pszichológia vagy szociológia – prekoncepcióik miatt – nem is képesek a jelenség lényegének adekvát megragadására. Ezért a jelenséget egy kritikai és filozofikusabb ihlettségű társadalomontológia kutatási illetékességi körébe utalja át. Amiként leszögezte azt is, hogy az öngyilkosság összefüggésrendszerének feltárására csak azok a társadalmi körök képesek, amelyek az öngyilkosságban megmutatkozó valóság-elemek kritikájára is képesek.

Talán röviden említsünk meg egy-két kérdést, amire nem kapunk választ a munkából. A személyi dekomponálódás globális, mindenütt nagyjából hasonló tendenciája, szociogenetikus háttere mellett mi az oka annak, hogy az öngyilkosság mértéke területegységenként, országonként stb. igen jelentősen különbözik egymástól? Nem arról van nemileg szó, hogy Hódi inkább a progresszív módon előrehaladó személyi talajvesztés hátterét, ennek anatómiáját fedte fel, és miután ez a mi itteni és mostani kultúránkban nagy sodrással az öngyilkosság felé tart, ő maga, a kutató sem teremtett distananciát kultúránk „evidenciáival” szemben, és elhitte a társadalmi konszenzus-

nak, hogy a gyökeres személyi-személyközi kudarc öngyilkosságot kell hogy implikáljon? Helyesen mutat rá a könyvben, hogy az öngyilkosság minden esetben – és nem csak az elvetélt, sikertelen, kísérletnek minősülő esetekben – a személyközi licitálási sornak is eleme, a gyöttrő személyközi küzdelem gesztusa. Ám erősen heterogén ez azokhoz a gesztusokhoz képest, amelyek a licitálási játszmában, a megelőző lépésekben folytak! Az pedig kultúránkért erősen változik, hogy ezt a gesztust tartalmazza-e a kultúra, mint konfliktus helyzetre való nyílt vagy rejtett propozíciót. Ez a körülmény pedig bizonyára sok mindent megmagyaráz az öngyilkossági ráta területi különbségeiből. Nézzünk egy közelálló példát. Az emberközi viszonyokban elszenvedett kudarc, visszautasítás nemcsak öngyilkosságra vezethet, hanem a kapcsolati partner megölésére is. Számos kultúrában ez meglehetősen gyakori. Ez a végkifejlet nem változtat semmit a jelenség szociogenezisében, a mélyben meghúzódó lét-abszurditáson, az odavezető út szociálpszichológiai stációján, a kétségbeesett tettet megelőző és kísérő pszichodinamikai örvényléseken: egyszóval mindazokon, amelyeket a mi kultúránkban az öngyilkosságról megállapítottunk. Ott, abban a kultúrában mindez az érzelmi gyökerű emberölés determinánsainak tűnhet. Pedig mindkettő egy-egy reaktív „modell”, az adott kultúra sugallata, arra vonatkozóan, ahogy szerintük egy végtelen emberi helyzetre reagálni kell. Ebben a sugallatban viszont nemcsak a végtelen helyzetekről szóló kulturális ítélet rejtőzött el, hanem az emberi élet értéktelenségéről, a szenvedés elviselhetetlenségéről és céltalanságáról, a végtelen gesztusokkal a másik ember presszionálásának, büntetésének, zsarolásának jogosságáról stb. szóló kulturális ítélet is. Igaza van Hódinak, amikor hangsúlyozza, hogy csak a végtelen kétségbeesés jelezte fundamentális bajok kritikájára kész gondolkodásmód érti meg az öngyilkosságot, ill. ennek lényegét, de hozzá kell tennünk, hogy a fenti kulturális attitűdökkel szembeni kritikai készenlét ugyanilyen szükséges. A pszichopatológiai problémák mélyebb, szociokulturális jelentései és jelentősége iránt érzékeny szuicidológiának, ahhoz, hogy teljeskörűen megértse tárgyát, nem szabad megfellebbeznie arról, hogy az öngyilkosság szó két tagból áll: az „ön” az egyik tagja, és a „gyilkosság” a másik tagja. Az öngyilkos énje a „tettben” zavaros és paradox helyzetbe kerül. Egyfelől áldozat, másfelől gyilkos is. Akárcsak az a szerencsétlen sorstársa, aki egy másik kultúrában, hasonló gyötrelmekről üzötten nem önmagára, ha-

nem társává lenni nem akaró társára emelte a kezét. Ne halljunk ki ezekből a mondatokból intoleráns, inkább annyira elterjedt, öntelten ítélkező hangot. Inkább arról van szó, hogy az öngyilkossággal, öngyilkosokkal kapcsolatos társadalmi felelősség csak még nagyobb, mint gondoltuk: civilizációnk létviszonyainak gyarlósága nem csupán az életükkel, de egyszersmind moralitásával fizető áldozatokká is teszi őket. Még annyit le kell itt szögeznünk, hogy Hódi gondolatmenete egyértelműen azt sugallja, hogy a társadalom felelősségében e tekintetben mindenki osztozik, maguk az öngyilkosok is. Nem arról van tehát szó, hogy a „környezet” bűnbakká válna ebben a látásmódban, és ugyanakkor az öngyilkosságot elkövetők kiszorulnának az emberi létfelelős lét jellegéből, vagyis alanyiségükből.

Ezzel a könyvvel találkozáskor sok evidenciánkat kell megkérdőjeleznünk. Nem pragmatikus könyv. Megvan azonban a haszna annak, ha megismerjük ismereteink, igazságkeresésünk zsák-

utcáit, akkor is, ha nem mindig látható előre a zsákutcából kivezető kognitív út. Egy adott kérdés mindennapi gyakorlatától néha távol kell kerülnünk ahhoz, hogy rálátásunk legyen a problémára, hogy el tudjunk képzelni más megoldásokat is, mint amelyek éppen megfellebbezhetetlennek tűnnek. Hódi Sándor perspektíváját talán szélesebbre nyitotta az alkotó műhelyektől és mindennapi eszmecserektől távol fekvő személyi élete. Anyanyelvünk gondolkodást segítő melege sem veszi körül olyan észrevétlen és folyamatosan, mint többségünket: a könyv sok olyan nyomdai hibája teszi ezt az élethelyzetet egy pillanatra érzéketlensé az olvasó számára, amely a nyelvet és szöveget nem értő nyomdászokra utal.

Mindazoknak ajánlható ez a széles területekre kitekintő, de mégis egy lendülettel megírt és egy lendülettel végigolvasható könyv, akik úgy gondolják, hogy az öngyilkosság kérdése nem csupán egy szakterület problémája.

MARX ÉS ENGELS AZ ÖKOLÓGIÁRÓL*

DARAI LAJOS-MIHÁLY

Marx és Engels számára az ember elgondolhatatlan a természetben lejátszódó evolúciója és a természetben szerszámaival végzett kollektív átalakító munkája nélkül. Az emberi természet igazi lényege az a természettel való dialektikus kapcsolat, melyben az ember átalakítja a természetet és ő maga is átalakul általa. Az ember számára a természet definíciója az, hogy a természet az embert megteremtő környezet anyagaiból és erőiből áll, és fordítva, az ember által kialakított környezet anyagaiból és erőiből. – Így foglalja össze Howard L. Parsons Marx és Engels ökológiai nézeteit, s felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy Ernst Haeckel 1869-ben alkotta meg az *Oekologie* fogalmát, Marx és Engels viszont már előtte alkalmazta a ökológiai megközelítést, s igencsak megelőzték felfogásukkal a mai energiai és ökológiai válságot is. Parsons megállapítja, hogy ma az ökológia az első helyet foglalja el a gazdasági és politikai vezetők, és általában az emberek fogalomtárában. A sajtóban minden-

naposak a cikkek és viták a természeti források felhasználásáról és elosztásáról, az energiahiányról, a környezetszennyezésről, a túlnépesedésről, az élemezés, az éhínség és a nyomor problémáiról. Az ökológiai diszciplína tudományos irodalma óriásira duzzadt.

A gazdaság problémáinak (infláció, magas árak, nagy megelőzetési költségek, munkanélküliség, nem a képzettségnek megfelelő foglalkoztatás, állásbizonytalanság, alacsony nyugdíj, nagy vállalati profit stb.) megoldása – folytatja Parsons – sürgőssé vált, nagy súllyal nehezedik az emberiségre. A gazdaság ügye ökológiai ügy lett, mert a termelés, a javak elosztása és a szolgáltatások – az utóbbi időben – tökéletesen csak az emberi társadalom és a természet kontextusában mérhetők fel. A mindennapos problémák kiterjednek egész Nap-rendszerünkre. S bár Parsons – e probléma kapcsán – egy kalap alá veszi a föld gazdasági rendszereit, látni fogjuk, hogy ezt csak a probléma súlyosságának az érzékeltetésére teszi, s végső soron globálisan foglal állást a szocialista gazdasági rend mint egyetlen megoldási lehetőség mellett. Szerinte, mivel az emberek kollektív munkával csinálják életüket a természetben és a

**Marx and Engels on the Ecology*. Szerk. és vál. Howard L. Parsons. Greenwood Press. Westport–London 1977.

természet, a természet segítségével, a növekvő ökológiai tudatosságot az jelenti, ha felismerik azt a láncolatot, amely a kenyér árártól a totális gazdasági és ökológiai rendszerig húzódik. Parsonsnak az a véleménye, hogy az ilyen tudatosság, amelyet az események és az eseményekre való reflektálás logikája irányít, kell hogy elvezessen odáig, amikor mindenki megismeri az ember ökológiai helyzetének, ökológiai problémáinak és megoldásuknak a marxizmus általi számbavételét. Hogy az emberek megkérdézzék, miért termelnek sokan sokat, s jut belőle sokuknak kevés. Miért pusztítják a kapitalista, monopolista, imperialista ökológiai elvek a természeti és társadalmi környezetet?

Bolygónkon azok az államok, melyeket Marx és Engels filozófiája vezet – állapítja meg Parsons –, ma több mint egymilliárd lelket számlálnak. Az ott élő emberekre igen nagy hatással van ez a filozófia, de hatással van azokra a szocialista társadalmakon kívül élő milliókra is, akik a filozófiát a cselekvés vezérfonalaként fogják fel. Ezeknek a tényeknek az ismeretében mindkét tábor, marxisták és nem marxisták számára fontos megvilágítani azokat az ökológiai alapelveket és problémákat, amelyeket Marx és Engels vetett fel. Marx és Engels állásfoglalásának meghatározására a pozitív kifejtés mellett van egy negatív út is, mondja Parsons. A pozitív értelmezés szerint Marx és Engels meghatározott, bár részletesen nem kidolgozott ökológiai pozícióval rendelkezett. Ennek következtében a politikai gazdaságtantól elválaszthatatlannak tekintették a politikai ökonómiát: az osztályuralom a dolgozó népet és a természetet egyaránt kizsákmányolja, s egyaránt mindkettőt fel fog szabadulni alóla, ha felszabadul az osztályuralom alól. – A negatív definíció eléggé egyszerű: Sokan nem ismerik, sokan előítélettel viselkednek iránta – különösen az Egyesült Államokban –, és félre is értik sokan; mindez a marxizmus–leninizmus negatív „definícióját” adja.

A Parsons által szerkesztett és válogatott kötet a szerző szerint a Marx és Engels idején adódó ökológiai alapkérdéseket és az ő válaszait gyűjti össze, vagyis Marx és Engels gondolatait az ökológiáról. És az általuk nyújtott filozófiai keret és módszer segítségével szándékszik felderíteni néhány fontos ökológiai problémát a múltban és a jelenben. Parsonsnak a szemelvények előtti bevezetője röviden áttekinti Marx és Engels gondolkodásának történeti hátterét, bemutatja ökológiai alappozíciójukat és kritikájukat a kapitalista ökológiai elvekről, ismerteti a mar-

xista ökológiai álláspont szokványos kritikáit és az ezekre adott válaszokat, valamint kifejti a kapitalista ökológiáról a szocialista ökológiára való átmenet kérdéseiről vallott felfogását. Kifejlődésüket is bemutatva idézi Marx és Engels szövegeit, ismerteti a műrészletek főbb eszmei tartalmát és az innét kikövetkeztethető általánosabb filozófiai elveket. Általános szemléletmódjukból kiemeli a mai elméleti és ökológiai kérdések összefüggésében különlegesen fontos meglátásaikat. Azt is feltárni törekszik, hogyan járult hozzá Marx és Engels munkássága az ökológiai problémák humanista megoldásához. Hogy bemutassa az ökológiai nézetek hasonlóságait és különbségeit, Parsons néha egymás mellé helyezi Marx és Engels eszméit és sok mai szerző elképzeléseit.

„Marx és Engels sohasem állította, hogy csalahatalatlan és kimerítő válasszal rendelkezik ezekben vagy egyéb kérdésekben. Ám az elemzés és kritika igen erőteljes módszerét alkalmazták, amely milliók forradalmi gyakorlatával és szocialista elkötelezettségével átalakította a világot” (XIV. o.) – mondja Parsons, majd arra mutat rá, hogy bár nem láthatták előre a XX. század olyan új és sajátos problémáit, mint a nukleáris fegyverkezés és a nukleáris háború veszélye, a faszizmus és rasszizmus elvetemültsége, az éhínség és betegség növekvő veszedelme, az ökológiai katasztrófa fenyegetése, mégis még mindig tanulhatunk valami újat Marx és Engels gondolataiból. S ezek a gondolatok relevánsak azokkal a problémákkal, amelyeket meg kell oldanunk, ha továbbra is ezen a bolygón akarunk élni, a nekünk megfelelő módon. Ezenkívül Marx és Engels az ökológia terén kifejtett nézetei alkalmasak a továbbfejlesztésre, tökéletesítésre is.

Marx és Engels ökológiai pozíciójában benne foglaltatik a technológiáról vallott elképzelésük is, mert az embert úgy fogták fel, mint aki percepciója, reflexiója, szerszámokkal, gépekkel és technikával történő gyakorlata, fogyasztása, élvezete révén természeti létezőként dialektikus kölcsönhatásban van a természet többi dolgaival. Parsons végigköveti a marxizmus klasszikusait az ember–természet viszony változásainak elemzésében, amely szerint az egyik embernek a másikhoz való társadalmi kapcsolata meghatározza a külső természetről alkotott fogalmait, fordítva pedig a társadalmi kapcsolatokat és a társadalom és természet fogalmát az életmód és a természetből való megélhetés határozza meg. A kapitalizmus az ember–természet viszonyt atomistán, gépiesen és mechanikusan szemléli; érték, cél és lélek nélküli-

nek tekintti, melyet a csere törvényei határoznak meg.

Parsons úgy gondolja, hogy a természet igazán modern fogalma az ökológiai vagy dialektikus. A XIX. században a dialektika és az ökológia nem véletlenül, hanem a társadalmi és tudományos forradalmak hatására született meg. A leggyorsabban fejlődő természetfogalom ma is a dialektikus. S bár ez a valódi tudományos módszerekben és felfedezésekben jelen van, még nem minden tudós gondolkodásában és cselekvésében érvényesül a világon. Az viszont reménykeltő – teszi hozzá Parsons –, hogy a földön minden harmadik ember a – természet és az ember kapcsolatának megértésére döntően a dialektikus módszert alkalmazó – szocializmus, szocialista társadalmi rendszer polgára. Szimpátiájának igazolására a szerző bemutatja a dialektikus felfogást, s a jellemzésben kidomborítja előnyeit. A dialektika törvényei – folytatja Parsons – érvényesek az anyagi lét minden faja és szintje esetében, kölcsönhatásos folyamatként az emberi létezők és a tárgyi világ közti alkotó munka létrejöttében. Egy ilyen folyamatban élünk és alkotjuk meg életmódunkat, szerezzük meg, alkalmazzuk és ellenőrizzük tudásunkat. A továbbiakban Parsons a fizikai mezőelmélettel összevetve tárgyalja a dialektikát, majd rátér a mezőelméletnek és a dialektikának az ökológiával való kapcsolódása bemutatására. Megállapítja, hogy a növényi és állati szervezetek kölcsönös, összefüggő és átalakuló kapcsolatban vannak közvetlen környezetükkel, és dialektikus egyensúlyban vannak a dolgok és események rendszerének univerzumában. Vagyis az ökológia két vagy több élő rendszernek egyik a másikával és a fizikai környezettel való kölcsönhatásával foglalkozik. De Parsons figyelmeztet, hogy az ökoszisztéma csak egy része a természet totális univerzumának, s a természetet lehet tanulmányozni anélkül is, hogy bevennénk az ökológiába. Másrészt az ökológia – az ökoszisztémák speciális tudományaként – rendelkezik az általános természettudományok, a dialektika alapelveivel. Mert a dialektika – a rendszerek tudományaként – általában két vagy több élő vagy nem élő rendszernek egyik a másikával vagy környezetével való kölcsönhatását vizsgálja. Az ökológia a dialektika alkalmazása élő rendszerekre, a dialektika pedig az ökológiai módszer általánosítása az élő rendszerekről minden rendszerre.

Az ökológia definiálása után Parsons tudománytörténeti visszatekintést tesz. A természetnek mint rendszerek egységes és dinamikus rend-

szerének a felfogása a XIX. század végi természet-tudományokban – néhány általános elképzelés összegződésének eredményeképp – keletkezett. A következő elméletek alkották: az energia mindenütt jelen van (atomelmélet, mezőelmélet, energiamegmaradás, anyag és energia egyenértékűsége), az energia és az élet folytonossága (sejtelmélet, szerves kémia) és az élő energiaformák kialakulása és fejlődéselmélete (evolúciós elmélet). Ebből a nézőpontból minden dolog vagy esemény közeli szomszédaival való indirekt kölcsönkapcsolatai által meghatározott energiafolyamat vagy kapcsolat. Ez a materializmus hangsúlyozta a természet fizikai egységét, s elismerte, hogy a fizikai természet biológiai és ökológiai egységet alkot. Viszont hajlott arra, hogy a biológiai kategóriákat alárendelje a fizikaiaknak. Ezért azt a kritikát kapta, megérdemelten, hogy visszahúzó és szellemellenes. Parsons ezután arról szól, hogy a középkortól egészen a XIX. századig a természetről az volt az uralkodó felfogás, hogy a természet a lét nagy láncolatát képezi, s egy *plenum formarumban*, a formák teljességében egy fokokra osztott, folytonos univerzumot alkot a különböző és változatlan dolgok által. Leibniz a természet isteni tervrajzáról beszélt, Voltaire és Hume azonban kimutatta e gondolat ficamát. Pascal a racionális embert az óriási messzeségekkel, az érzéketlen anyaggal és az ösztönös állatokkal állította szembe. Az emberre nézve kegyetlen és ellenséges univerzum lakójának tekintette az embert, akit még egy vízcsepp is megölhet. A két szélsőséges nézet azonban – Leibnizé és Pascalé – egyaránt nem vette figyelembe a bolygónk növényi és állatvilága által kialakított kapcsolatok bonyolult szövevényét. Már a XIX. században felvetődött a harc, a verseny eszméje, a kölcsönhatás és a dolgok közötti kölcsönös átalakítás gondolata. A gyors és nagyfokú iparosítás, a nagyarányú tudományos és technológiai fejlődés a természeti jelenségek ismeretében, előrejelzésében és ellenőrzésében egy olyan természetet mutattak, amelynek rendszerei alávétődtek az emberi beavatkozásnak és változtatásnak. Parsons felsorolja ennek a tudományos és technológiai hatalomnak a bizonyítékait: fonógép; gépi szövőszék, gyapotmagtalanító, varrógép, gőzkalapács, gőzhajó, mozdony, fényképezőgép, fekete-fehér összetett mikroszkóp, spektroszkóp, szenttűkör, telefon, távíró, lemezjátszó, villany, érzéstelenítő, fertőtlenítő sebészet, (himlő) oltás, Bessemerkemence, festégyártás, nitroglicerin, gumivulkanizálás és állattani, pszichológiai, geológiai és paleontológiai felfedezések. A feudális természet-

felfogás tehát aláaknázódott, állapítja meg Parsons. Az új, dialektikus interpretáció számára elő volt készítve az út. Marx és Engels munkásságára az volt a jellemző, hogy az emberi történelmet és társadalmat dialektikusan értékelték, s megmutatták a társadalmi gyakorlat külső természetére gyakorolt dialektikus hatásait is. Parsons azt mondja, hogy az emberi társadalom első komoly tudósai voltak.

Marx és Engels szerint az ember természeti folyamatok evolúciós produktuma, s társadalmi lényként visszahat a természetre, hogy szándékai szerint változtassa és irányítsa. S ragaszkodván a természet egységes, dialektikus koncepciójához – hangsúlyozza Parsons –, a társadalom- és ember-tudomány fejlesztésében nemcsak azért vettek részt, hogy leküzdjék a mechanikus materializmus, a szupernaturalizmus és az idealizmus konzervatív erőit, hanem hogy radikálisan megerősítsék az ember alkotó szerepét a történelem és a természet formálásában. A társadalmi embert mindig természetiként fogták fel, a külső természetet pedig a társadalmi és egyes ember másik oldalaként, amelyet állandóan humanizálnak az ember vele való dialektikus kapcsolatai. Parsons szerint Marx, Engels, valamint más természet-tudósok között az a különbség, hogy a természet-tudósok elvontan fogják fel és művelik a tudományt, vagyis az általános emberi szükségletektől és problémáktól elkülönítetten, míg Marx és Engels számára a tudomány mindvégig emberi vállalkozás, teremtően humanizált természet a természetben. Univerzális fejlődésében az ember – folytatja Parsons a marxizmus ökológiájának interpretálását – képes saját történelmét folyamatként megérteni, és képes a természetet és annak gyakorlati ellenőrzését saját valóságos testeként felfogni. Az ember a természetet saját testi szerveként kebelezi be. Az emberi munka pedig ember és természet kölcsönhatása, ahol az ember önmaga és a természet közötti anyagi reakciókat önszántából indítja el, szabályozza és ellenőrzi. És az ember azzal, hogy a külső világot átalakítja, egyúttal saját természetét is megváltoztatja. Ebben a kölcsönhatásban Marx az emberi képzelet, szándék és akarat szerepét emeli ki, és azt az emberi erőt, amely ráüti értékteremtő munkája bélyegét a természetes anyagokra és folyamatokra. A természet *a priori* objektív erőként kondicionálja az embert, s mialatt az ember szembe száll a természettel, egyszerre mindig vele is van, szurkol is neki. Az ember végrehajtja a természet parancsát, de ugyanakkor meg is szerzi a parancsnoklást a természet fölött, hogy munkájával a

saját szolgálatába állítsa a természet erőit. És az ember mindent, ami saját gondolata, akarata és tevékenysége, a természet folyamatainak integráns részeként képes tenni. A növények és állatok például – az ember beavatkozása révén – termelési eszközökké válnak. Marx szerint az ember szervesen, vagyis dialektikusan vesz részt a természetben. A természet „az ember szervetlen teste”, „mellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon”. Állatok, növények, kövek, a levegő, a fény nemcsak anyagai, tárgyai és eszközei az ember táplálék, ruházat, menedék, tűz és más szükségletkielégítő dolgok megszerzését végző gyakorlati tevékenységének, hanem ezek az ember szellemi természetének is tárgyai, s az ember általuk közelít önmaga tökéletes megvalósítása felé. Parsons a fiatal Marxot idézi: „Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része.” (Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Bp. 1977. 99–100. o.) Létezett-e valaha jobb, tömörebb ökológiai kifejezése az ember helyének a természetben? – kérdez Parsons. S e kérdésben – a költői kérdés természete szerint – a pozitív válasz is benne foglaltatik.

Marx visszautasította a hegeli idealizmust – folytatódik a könyvben az interpretálás –, melyben a természet világa az emberi öntudattól elidegenített. Elutasította az atomista materializmust is, melyben a természet partikuláris, diszkontinuum és halott egyedekből áll. Így jutott el Marx a dialektikus, ökológus álláspontra, melyben az ember mint természeti lény tevékeny és befogadó egyaránt. Tárgyak szerkenti és tárgyak teljesítik az éhségét és hasonló szükségleteit. Általánosítva ezt a kölcsönviszonyt, a növény és a nap kapcsolatáról azt mondja, hogy a nap biztosítja a növény életét, a növény pedig kifejezi a nap erejét. Parsons megjegyzi, hogy Marx később sem tagadta meg ezt, legfeljebb – ha újra említi – a leíró és nem az értékelő nyelvet használta volna. A *Tőké*ben cseréről, forgalomról és anyagcseréről beszél. A kölcsönösséget tehát – Hegellel ellentétben – dinamikusabban fogta fel, és – a teremtés és a természeti egyensúly leírása mellett – szerepel a kiegyensúlyozatlanság és a pusztulás is. A természet, mely korábbi az emberi cselekedetekenél, biztosítja az ember számára a létezés eszközeit (termékeny talaj, víz, halak stb.) és a munkaszerszámokat (vízesések, hajózható folyók, erdő stb.). Ugyanakkor a természet fizikai feltételei béklyózzák is az embert. Kevés szükséglet, ter-

mékeny talaj és kedvező klíma esetén a munkaidő minimális. De ha ezek kedvezőtlenek, a szükségletek és képességek is megváltoznak. A természetben a szükség a találékonyosság szülőanyja – például az öntözés kifejlesztésében. A kapitalizmus, a progresszív termelési mód „az ember természet feletti uralmán alapul”, és a „tőke szülőhazája” a mérsékelt égöv. (MEM 23. Bp. 1967. 476–479. o.) Parsons szerint azt, hogy Marx fontosnak tekintette a természeti feltételek befolyását a termelésre, jelzi, hogy korszakalkotóként utalt J. Massie a tárgyról szóló művére.

Parsons elmondja, hogy Marx és Engels a nyugati kapitalizmust, állandóan bővülő piacával, úgy tekintette, mint ami a feudalizmus passzív árucseréjű gazdaságának a helyére lép. Amíg – szerintük – a feudalizmus beletörődően engedelmeskedett a természetnek, addig a kapitalizmus a leigázására törekedett. Marx leírása szerint a kapitalizmus egy minden előtte levőt elsöpítő, mindenevő hatalom. A termelés állandó forradalmasításával van elfoglalva, s amiként Siva, lerombolja, amit teremtett. A hegei Világszellem igazi megtestesítője, amely objektíválódik, majd megsemmisíti önmagát. És Parsons így folytatja: „Amiképpen a modern kapitalizmus lerombolt 'minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt', az 'önző számítás' által, s 'a személyi méltóságot csereértékké oldotta fel', s elszemélytelenítette és megszenteltelenítette a személyi és szakmai becsületet 'a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolás' útján (Kommunista Kiáltvány. Bp. 1973. 42. o.), ugyanúgy kifosztotta a természetnek ezt a néma, szunnyadozó, kiaknázatlan feudális világát, és haszonleső eréllyel szántotta újra termőföldjét, halászta vizeit, irtotta erdőit, kutatta földje mélységeit, épített új hajókat, kotratta a kikötőket, és ahol éppen nyugalmas városok állottak, oda füstökádó gyárakat és nyomorúságos bérkaszárnnyakat emelt. A fejlődő kapitalizmus alatt a természet már nem volt olyan mintakép, ahonnan tanácsot és megnyugvást lehet nyerni; élettelen, védtelen dolog volt csupán arra, hogy birtokbavegyék, átalakítsák, elfogyasszák és eldobják. Nem volt már az a lezárt, átlátható rend, amelyen keresztül egy végtelen istent lehetett imádni; nyersanyag, végtelen tárház volt – az ember, a kapitalista ember étvágyának kielégítésére.” (15–16. o.)

Parsons rámutat, hogy Marx és Engels két, egymásnak ellentmondó társadalmi mozgást különböztetett meg az új gazdasági fejlődésben: Az egyik, hogy az ember – a termelőerők kiterjesztésével – aláveti magának a természetet, kielé-

gíti vele önmaga anyagi szükségleteit, s megnyitja az utat saját igazi szabadságához. A másik, amelyben a fennálló társadalmi viszonyok rendszerének tehetetlensége és elégtelensége képtelen tekintettel lenni a nagy többség érdekeire, s nem tudja ellenőrizni az új hatalmat és értékeket. „A fegyverek, amelyekkel a burzsoázia a feudalizmust leterítette, most maga a burzsoázia ellen fordulnak” – fogalmazott a Kommunista Kiáltvány (I. m. 47. o.). Vagyis a kapitalizmus által létrehozott termelőerők, a technológia termelőapparátusa és a tőkével szembeálló proletariátus a teljes kifejlődésüket megakadályozó béklyók elleni lázadás folyamatába jutottak. Parsons hangsúlyozza, hogy Marx és Engels azt is kifejtette, hogy a természetkizsákmányoló kapitalizmus politikai ökológiája ellentmondásban van a természet törvényeivel, a proletariátusra hárul ennek a problémának a megoldása is. Ahogyan a teljesítmények különbözőségét nem értékelő gazdasági rendszer – egy törvényszerű világban – lázadásra készíti az embereket, ugyanúgy: az értékteremtő természettörvényeken rést ütő gazdasági rend – elkerülhetetlenül – a gazdasági ciklusok természetes anyagcseréjének megromlásához, a természeti források kimerítéséhez, az emberi társadalom elszegényedéséhez és a fejletlenségbe visszacsúszáshoz vezet.

Parsons végigköveti Marx elemzését az eredeti tőkefelhalmozásról, majd az ökológiával kapcsolódó megállapításait ismerteti a tőkés termelésről. Marx szerint ugyanis a tőke önellenőrzésének hiánya az emberi kapcsolatokban és az ember-természet viszonyban kézzelfogható. A tőke elválasztja egymástól és szembeállítja a falut és a várost. Amiként a városba zsúfol mennél több – egyre olcsóbb munkaerő – embert, akként igyekszik a talajból is a legrövidebb idő alatt a legnagyobb termést és hasznot nyerni. Elszegényíti az ipari és mezőgazdasági munkásságot, s kirabolja a földet és a munkást, minden érték eredeti forrását. A tőke embert és természetet együttesen kizsákmányoló tendenciája ellen az ember küldetése az, hogy visszaszerezze, visszaállítsa – a saját egységes teljesítménye által – a természet természetesen kifejlődött egységét. A magántulajdon viszonyai között az ember a birtoklás, bírás, szerzés kategóriáiban vonatkoztatja magát a természetre. Ez denaturalizáló és dehumanizáló módszer. Az embernek tárgyakra van szüksége, még önmagán túl, hogy aktivizálja és feltárja saját erejét. Rosszul teszi tehát az idealizmus, hogy tagadja, vagy a vulgármaterializmus, mivel kapzsi módon igába hajtja a külső világ

tárgyait, hiszen aktív, érzéki és gondolkodásbeli fejlődésünk életbevágóan függ tőlük. Ezek az emberi erők erősítéséhez nélkülözhetetlen tárgyak. Parsons kiemeli azt is, hogy a marxizmus klasszikusai szerint a természethez való kapitalista attitűd és gyakorlat szakadékot von az ember egyéni és társadalmi élete közé. A természetet elválasztja az embertől, az ipart a humanizációtól, a munkát a játéktól, a tudományt a művésztől. A természet halott, értéktelen, érzéketlen, strukturálatlan, cél nélküli diszkrét testekből állónak tekinti. A XVIII–XIX. század vezető tudománya, a mechanika éppen ilyen testekkel foglalkozott. Akkoriban még azt gondolták, hogy a természet az emberi gondolkodástól függetlenül áll fenn, és – megelőzve minden egyes embert és az emberi fajt – saját objektív törvényeivel kormányoz bennünket, s mi kockázatos szeszéllyel és felelősséggel hájguk át törvényeit. Parsons megjegyzi, hogy hasonló attitűddel manapság is sok üzletember, politikus, városrendező, ingatlanügynök és városlakó rendelkezik. Márx felismerte ennek a hozzáállásnak a negatívumait, és sok írásában tiltakozott a talaj és a természeti erők, a munkások és az emberi tehetség kimerítése és pazarlása miatt. Szerinte ember és természet kölcsönösen meghatározza egymást. Az emberi természet megsértése magának a nem emberi természetnek a megsértése, mert az ember a széles értelemben vett természet szerves része. Mivel a kapitalizmus az embert dehumanizálja, a természetet denaturalizálja, szükség van egy humanista, naturalista alternatívára, a társult termelők ellenőrzésére.

Parsons közvetíti Marx gondolatait a mezőgazdaságról és a nagyvárosok problémáiról is. Hangsúlyozza, hogy ezekben a kérdésekben, illetve az e kérdésekre adott válaszokban is megpillanthatjuk azt az érzékenységet, amivel Marx az objektíven létező ökológiai törvényeket felismerte, és érzékenységet arra, hogy az ember miként vesz részt az ökológiai törvények betartásában, miként tiporja azokat. Marx szenvedélyesen figyelmeztet, hogy az ökológiai törvények iránti felelősségünk alkotja a magunk és a jövőendő nemzedékek iránti felelősségünket – fejezi be Parsons Marx és Engels ökológiai eszméinek ismertetését.

Ezekután Parsons arról tesz említést, hogy a technológia nem idegenedhet el gyógyíthatatlanul a természettől, mert az emberi érznek, akaratnak és kéznek a terméke, s ha romlottá lett, akkor ugyancsak az ember az, aki képes kiigazítani. Majd azzal folytatja, hogy a modern ökológia felfogása szerint a technológia különleges és kezelhető befolyással bír a megismerhető és

ellenőrizhető természeti anyagokra és folyamatokra. A nagy monopóliumok környezet-szennyező technológiáját persze ismerjük, ha meg nem is szüntethetjük. Ezek nagy profitokat csinálnak, mialatt a környezetet nagymértékben pusztítják. És a szennyezéstől a legtöbbet a munkásember szenved. S bár ma még sokan istenítik a részvénytársaságokat, mert a társadalom meghatározza attitűdjüket, a részvénytársaságok megszüntetése a tömegekben új morális érzékelést teremteneg egymás és a természet irányába, forradalmian új érzékelést. De Parsons itt nem megy tovább, hogy meghatározza ennek a forradalmian újnak, s a hozzá vezető útnak a természetét, vagyis a monopóliumok megszüntetésének a módját, hanem – hűen a „kiigazítás” gondolatának természetéhez – azt hangsúlyozza, hogy a jelenlegi helyzetért nem egyedül a monopóliumok a felelősek. Ezek ugyanis – mondja Parsons – egy gazdasági-társadalmi piramis csúcán állnak, s a termelőerők e piramisát mindenféle munkás, menedzser, adminisztrátor; gyakorlati és technológiai tudás, gépi felszerelés és tőke alkotja, s körülötte emelkedik a termelési kapcsolatok hálózata, amelybe az emberek javak és szolgáltatások termelőiként lépnek bele. A környezet-szennyezés ilyenformán az egész rendszer velejáró következménye. Mindenki, aki elkötelezte magát a jelenlegi termelési és elosztási formában, ugyanezt tette a szennyezésben is. Persze ez nem jelenti azt, hogy a rendszer minden egyes tagja egyenlően felelős, hanem Parsons szerint a felelősség a hatalommal arányos. „Egy kapitalista rendszerben a hatalom vagy a szabályozó ellenőrzés monopóliuma a nagykapitalistáktól függ, vagyis a monopolisták szövetkeztek az állammal és a hadsereggel. (Eisenhower használta ezt a terminust: 'a katonai-ipari komplexum'.) E rendszer központi hajtóereje a profitmaximálás, és ennek az erőnek az egyik következménye a környezet-szennyezés.” (13–14. o.) Ez Parsons szerint történeti és logikai következmény. Történetileg a profitmaximálás szennyezést okoz, logikailag pedig a tőkésnek végső soron a profitot kell választania. A rendszer legfelelősebb osztálya a kormányellenőrzést gyakorló kapitalista osztály. A munkásosztály felelősségét Parsons nem mutatja meg a teljes marxi értelemben itt, mert csak a fennálló társadalmi rendszeren belül elemzi lehetséges magatartását: „Ameddig a munkásosztály ereje alá van rendelve a monopolosztály erejének, termelőként és fogyasztóként a munkásosztály alárendelt felelősséggel bír a rendszer következményeiért. A munkásosztály azonban nem csu-

pán az uralkodó osztálynak örök alávettségében rögzített, statikus és másodlagos osztály. Potenciálisan uralkodó és egyetemes osztály, s alárendeltsége lerázásának irányában mozog: éppen mostanában válik egyetemes osztállyá. A létező osztályrendszeren belül végrehajtható tevékenységért felelős osztály, mely felelős pozíciója azáltal való megváltoztatásáért ebben a rendszerben, hogy progresszívebben osztálytudatosá és így osztályfelelősebbé válik, és azért felelős, hogy elvállalja a legvégső hatalom pozícióját és a felelősséget az egész átalakított rendszer felett.” (14. o.) A munkásoknak tehát potenciális hatalmuk van a rendszer forradalmi átalakítására. Parsons elképzelésében a kis reformok majd nagyobbakhoz vezetnek – ugyanakkor a személyek tudatának átforgalmazása a társadalom tudatának megváltoztatásához vezethet –, s a cselekvés alapvető megváltozását okozzák. A folyamat végén a sok minőségi változás majd egy új társadalmat alakít ki: gyökerestül kiirtja az osztálykizsákmányolást, eltöri az osztályok megkülönböztetését.

A kapitalizmus parazita ökológiájának bemutatása után Parsons rátér a marxista ökológia kritikáinak s az azokra adott válaszoknak az ismertetésére. A kritikákra a választ a Marx és Engels által kifejtett koncepció alapján adja meg. A tárgyalt első vád szerint Marx nézeteiből nem az ember és természet egysége, hanem az embernek a természettel való harca, szembenállása derül ki. A második vádpon az, hogy Marx és Engels antropocentrikusan tagadta a külső természet értékeit. Harmadszor: Túlértékelte a természetben folyó harcot, s alábecsülte a természet harmóniáját. Végül, nem értékelte eléggé az alapvető emberi értékeket. – Hogy most nem követjük végig Parsons okfejtéseit, melyekben a marxizmus klasszikusainak gondolatait és tevékenységét felidézve elhárítja ezeket a nyilvánvalóan alaptalan vádakokat, az azt a meggyőződésünket tükrözi, hogy a szóban forgó kritika és az azokat cáfoló marxi és engelsi helyek jól ismertek az olvasó előtt, illetve ezeket a válaszokat – bár nem pontosan a vádakra kiélezve – a recenzió fentebbi szövege is tartalmazza. Mindazonáltal Parsonsnak módja nyílik itt kihasználni és továbbgondolni a Marx és Engels által kialakított álláspont mai aktualitásait is.

Az általa válogatott szemelvények elé írt bevezetése utolsó részében Parsons vizsgálatának tárgya az átmenet a kapitalista ökológiából a szocialistába. Ennek során elmondja, hogy Marx és Engels a természet javait nem egy szűk uralkodó

réteg, hanem minden ember kezébe kívánta adni; azt akarta, hogy dialektikus egyensúly alakuljon ki a természet ökológiájában, amely harmonizál az emberi szükségletekkel. Azt szerette volna, hogy a természet birtokbavételét az elméleti megértés és az esztétikai értékelés jellemezze, szemben a kapitalizmus módszerével, mely semmibe veszi a természetet. Így aztán a politikai gazdaságtan terén végzett munkásságuk és politikai küzdelmük alapjává az ökológiai és esztétikai dimenziók váltak, melyek századunkban a szocialista országok kialakulásával – ezek kezdeti gazdasági nehézségei ellenére is – létrejöttek, s bebizonyították előnyeiket. A kapitalizmus jelenlegi általános és ökológiai válsága pedig egyre egyértelműbbé teszi, hogy a kapitalizmus csillaga lealdozott.

Parsons figyelmeztet az ökológiai katasztrófa veszélyére, a fegyverkezés gazdaságot kimerítő voltára, a nukleáris háború fenyegetésére, és az emberiség mint egységes közösség megteremtésének szükségességére. Foglalkozik a világ számos ökológiai problémájával, s ezekre megoldást egyértelműen a szocialista gazdasági rend nyújtotta lehetőségektől vár. Annál is inkább figyelemre méltó határozott kiállása a szocializmus mellett az ökológia területén, mert az ökológiai szempont nálunk még nem is mindig érvényesül a gazdaságpolitikai döntések meghozatalakor és végrehajtásakor.

A könyv második felét a szemelvények alkotják, melyek sok ökológiai vonatkozású részt tartalmaznak Marx és Engels írásaiból, bár korántsem mindent. A szemelvények célja – a szerző szándéka szerint – világosan és átfogóan bemutatni Marx és Engels felfogását és nézeteit a természetről, az embernek a természettől való függéséről, a technológiáról, és arról, hogy a munka által az emberi természet és a természet maga is kölcsönösen átalakul. A válogatás ismerteti, hogy Marx és Engels miként látta a prekapitalista ember–természet viszonyt, s miként mutatta ki, hogy a kapitalizmus a munkahelyeken és a lakóhelyeken egyaránt pusztítja a természetet és az embert, hogy az ember–természet viszonyt elidegeníti. Végül a Marx és Engels műveiből vett szövegrészek az ember–természet viszony kommunizmusbeli átalakításának módját érintik. A kötet végén gazdag bibliográfia található, melyben a megadott irodalom főként az elméleti és alkalmazott ökológia területéről van összegyűjtve. Találhatók azonban művek az ökológiával összefüggő területekről is, amilyen a közgazdaságtan, a konzerváció, a környezetvédelem, a

tudomány és a technológia kérdései, valamint a politikai, társadalmi és etikai gondolkodás.

Mindenképpen hasznos és üdvözlendő teljesítményt nyújt könyvében Howard L. Parsons, mert kiemelve és hangsúlyozva a marxizmus ökológiai vonatkozásait, azon kívül, hogy a marxizmus tudományos és ideológiai erejével gazdagítja az ökológiai diszciplína – bizony még korunkban sem általánosan elfogadott és alkalmazott – eszméit, a marxizmust magát is a teljesebb elmélet felé segíti a benne rejlő ökológiai szempontok kibontása által, s a nyugati olvasó számára – bizonyos mértékben – az egész marxista elméletre felhívja a figyelmet. A szerző kifejezett célja ugyan az ökológiai problémák Marx és Engels által megvalósított megoldásának az ismertetése, a marxista elmélet egységessége azonban az ökológiai kérdések kapcsán is megnyilvánul. Nem lehet a marxista ökológiáról beszélni anélkül, hogy fel ne bukkannának a társadalmi forradalom szükségességének tényei és megvalósításának útjai. Lehet azonban úgy beszélni a Marx és

Engels által teremtett ökológiai megközelítésről – amint könyvünk szerzője is tette –, hogy a hangsúly ne az osztályharcra, hanem az ökológiára essék. Ugyanakkor bizonyos nézőpontból szemlélve a dolgot azt mondhatjuk, hogy az ökológiai részek kiválogatása szegényíti magát az elméletet. Hiszen az egész egységes marxizmus az, amely magában foglalja a megoldást a társadalmi ellentmondásokra és egyúttal az ökológiai problémákra is. Lényeges tehát, hogy a tárgyalásban az egyik mozzanatra eső hangsúly ne homályosítsa el a másikat, illetve a többi mozzanatot. Szerzőnk is felhívja a figyelmet a marxista elmélet és az ökológia azonosságaira és találkozási pontjaira.

Howard L. Parsons kezdeményezése remélhetőleg nem marad visszhangtalan a marxista irodalomban, hiszen nemcsak a polgári ideológusok állítását – hogy a marxizmus elhanyagolta a ökológiai tényezőt – cáfolja meg, de a szövegválogatás hasznosítható lehet a marxista elméletalkotásban és oktatásban is.